

Giovanna Brogi Bercoff

ON THE PROBLEM OF STEPHAN JAVORS'KYJ'S HOMILETICS

The author analyses the content of the unique manuscript which contains at least 70 unpublished sermons written by Stephan Javors'kyj when he was still in Ukraine (ms. 1592 of the Russian state historical archive in S. Petersburg). She tries to explain some latent significations of his homilies and underlines how urgent it is to undertake scientific publications of these and other works by Javors'kyj, which would allow to give a completely different image of this outstanding personality of Ukrainian literary Baroque.

Переклад з італійської Мар'яни Прокопович

Марія Кашуба

ЕТИКА ЯК АКАДЕМІЧНА ДИСЦИПЛІНА В КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Розглядаються курси етики професорів Києво-Могилянської академії. Їхня академічна природа вказує на наслідування морального вчення Арістотеля і методи викладання різними професорами.

Збережені записи філософських курсів, які викладалися в Києво-Могилянській академії, засвідчують, що професори включали розділ моральної філософії у свій курс лише з першої половини XVIII століття. Піонером тут виявився Теофан Прокопович, який після завершення навчання у Києві вдосконалював свої знання в різних університетах Європи, зокрема у Римі. Повернувшись до викладання у своїй alma mater, він вносить кардинальні зміни в курс філософії. На початок XVIII ст. цей курс став настільки обширним, що вмістити весь зібраний викладачем матеріал у відведені два роки, протягом яких тривало вивчення філософії, виявилось неможливим. Додавати щось також було проблематичним. Свідченням може слугувати філософський курс Йосифа Туробойського, проблематика якого так і залишилася в межах схоластизованого арістотелізму, хоча професор намагався включити якнайбільше матеріалу, почерпнутого зі схоластичних коментаторів. Тим же шляхом ішов Христофор

Чарнуцький, який навіть у заголовку свого курсу вказав, що це «доктрина Арістотеля, викладена методом, прийнятим у школах»¹. Із приблизно 400 сторінок розділу натурфілософії цього курсу 70 описують внутрішні першоначала природного тіла – матерію та форму, 80 – зовнішні начала або причини, 70 – властивості природного тіла (рух, простір і час), виключно за вченням Арістотеля, 50 – світ, небо й елементи (земля, вода, вогонь і повітря), 15 – виникнення і знищення, 60 – різні види душі, 15 – метеори вогняні й повітряні і 5 – малі природні явища (сон, безсоння, дихання, молодість, старість, життя і смерть). Останні 100 сторінок – це розділ метафізики, який знайомить із видами суцього, його атрибутами, дає поняття про Бога та ангелів.

Із 740 сторінок філософського курсу 200 присвячено раціональній філософії, яка вважалася практичною частиною курсу, оскільки пояснювала закони людського мислення. Решту часу витрачалося на переказування тих, уже досить застарілих, «істин», які Георгій Кониський згодом назве «сміттям інтерпретаторів Арістотелевих». Навіть у часи найбільшого розквіту Академії, які припадають на гетьманування Івана Мазепи, моральна філософія не викладалася.

Теофан Прокопович розпочав викладання філософського курсу в 1707 р. і в його назві вказав, що крім традиційних логіки, фізики й метафізики, викладатиме ще й етику. На жаль, запис повного розділу моральної філософії не зберігся, але з наявного уривка першої книги видно, що професор розглядав цей розділ як практичну частину курсу, сподіваючись на швидку віддачу. Таку ж практичну мету він ставив, включаючи у свій курс «два найважливіших і змістовних джерела математичних предметів, арифметику й геометрію»². Якщо викладання математичних дисциплін мало на меті підготовку фахівців для інженерних училищ, що тоді активно виникали, то в розділі етики Прокопович роз'яснював фундаментальні засади поведінки людини, природу добра і зла, щастя й сенсу життя, учив розуміти причини добрих та злих учинків, визначати межі доброчесності.

Мабуть, не випадково розділ моральної філософії вводиться у філософський курс КМА на початку XVIII століття. Йшлося про етику, що викладалася на засадах морального вчення Арістотеля – вчення, яке узагальнило практику життя вільного громадянина античного полісу. Воно ґрунтується на чотирьох засадничих чеснотах античної демократії: розсудливості, справедливості, мужності та поміркованості, а межі доброчесної поведінки встановлює людський розум. Арістотель визначав чесноту як середину між двома крайнощами, отже, передбачав її суб'єктивне трактування. Ще одним важливим моментом етики Арістотеля є визнання активності суб'єкта у визначенні засад

¹ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 196.

² Там само. – С. 208.

моральної поведінки: людина відчуває свободу дії і усвідомлює відповідальність за свій моральний вибір.

В Академії, що перебувала під патронатом митрополита, викладати таку дисципліну і таке моральне вчення було щонайменше зухвальством. Адже, згідно з віровченням Православної Церкви, Бог дав людині свободу волі у межах визначеної ним площини, а моральні правила раз і назавжди прописані у десяти заповідях та Нагірній проповіді Христа. Людині залишається вивчити, засвоїти ці правила поведінки і неухильно дотримуватися їх у всіх життєвих колізіях. У тому, що професори, насамперед Теофан Прокопович, наважилися включити у свій філософський курс розділ моральної філософії як практичних настанов саме за етичним ученням Арістотеля, слід, на мій погляд, вбачати вельми знаменний факт. По-перше, це ще раз підтверджує просвітницьку місію КМА як навчального закладу, що намагався не проповідувати певну ідеологію, а поширювати й поглиблювати знання. По-друге, це засвідчує свободу професора у виборі авторитетів, на яких він міг покликатися у своїх курсах, – регламентована навчальна програма Академії допускала певні варіанти у побудові, зокрема, курсу філософії. По-третє, розділ етики як практична частина філософського курсу цілком відповідає контексту епохи Просвітництва з його культом розуму та знання й вірою в моральне вдосконалення людини через освіту.

Вілен Горський, простежуючи європейську академічну традицію в КМА, виділяє такі риси власне «академічної філософії»: «1) професіоналізм; 2) інституалізація; 3) інституалізація, що спрямована на вирішення завдань не філософської освіти, а слугує подальшому творчому розвитку філософського пізнання»³. У своїй досить розлогій статті дослідник аргументовано довів, що організований Петром Могилою перший вищий навчальний заклад в Україні призначався і справді виховував здатних до самостійного мислення, високоосвічених творчих особистостей, як це було в Академії Платона. Засвідчують це цілком різні за своєю побудовою, за охопленням використаного матеріалу курси поетики, риторики й філософії. Не стали винятком і розділи моральної філософії.

Як засвідчують описи рукописних латиномовних курсів філософії КМА, розділ «Етика» вміщують, крім згаданого Теофана Прокоповича, ще п'ять курсів. Хронологічно їх можна подати так: Теофан Прокопович (1707, 1709), Стефан Калиновський (1730), Єронім Миткевич (1734) – його розділ поки що не знайдений, але відомо, що він єдиний серед професорів читав розділ морального богослов'я у 1736–1737 рр., Сильвестр Кулябка (1739), Михайло Козачинський (1741, 1743, 1745) і Георгій Кониський (1747, 1750). Отже, у першій половині XVIII ст.

³ Горський В. Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії // Релігійно-філософська думка в КМА. Європейський контекст. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 11.

утверджується певна традиція викладання етики. Професіоналізм забезпечується тим, що всі професори, які вирішили включати у свій курс моральну філософію, так чи інакше використовують як першоджерело *«Нікомахову етику»* Арістотеля. Водночас – це саме та інституалізація, яка «служує подальшому творчому розвитку філософського пізнання», оскільки кожен з професорів подавав це по-своєму. Найбільшим є розділ Стефана Калиновського, названий *«Десять книг Арістотеля до Нікомаха, тобто Етика»*⁴.

Порівняння розділу етики цього професора з розділом Теофана Прокоповича засвідчує, що він намагався, очевидно, донести до своїх слухачів увесь зміст *«Нікомахової етики»* Стагірита, однак часу на це не вистачило. Якщо Прокопович повівся зі Стагіритовою *«Етикою»* досить вільно, передавши скоріше його лекції на моральні теми, то Стефан Калиновський намагався бути якнайближчим до першоджерела. Те, що йому вдалося викласти на 17 сучасних друкованих аркушах, передає зміст лише чотирьох перших книг *«Нікомахової етики»*, зупиняючи слухача на характеристиці розсудливості. Цитування у тексті розділу Калиновського свідчать, що він використовував не лише *«Нікомахову етику»* Арістотеля, а й *«Велику етику»*, де Стагірит уточнює ті поняття й категорії, які розглядаються в *«Нікомаховій етиці»*. Відчувається у Калиновського певне тяжіння до релігії, він вводить у свій виклад розмірковування про стан тіл блаженних, про природу й причини гріха, про свободу волі людини, божественне провидіння тощо. Ці міркування проілюстровані цитатами зі Святого Письма, творів Августина Блаженного, Томи Аквінського й ряду інших теологів, що уможлиблює аргументоване доведення істинності різних, часто протилежних суджень.

Інституціоналізм розділу етики Стефана Калиновського проявився у його відвертій прихильності до діалектичних дискусій, що передбачала визнання багатоманітності розуміння істини. Теофан Прокопович натомість намагався звести до мінімуму нагромадження думок різних авторів, чітко розставляючи акценти у викладеному матеріалі й демонструючи свою прихильність до ренесансного арістотелізму. Калиновський таких акцентів уникає, внаслідок чого його розділ етики виявився надто великим.

Наступний збережений розділ етики, автором якого є Сильвестр Кулябка, ще яскравіше ілюструє свободу автора у викладанні. Тут немає взагалі згадки про *«Нікомахову етику»* Арістотеля, натомість професор апелює до *«Фізики»*, ілюструючи свої трактування добра, мети, пристрасного бажання тощо. Цей розділ етики дуже стислий – ледве сягає 20 сторінок; професор обмежується короткими визначеннями основних етичних понять і не вдається до широких дискусій, хоча й

⁴ Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Составление М. В. Кашубы. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 47.

будує виклад у звичній формі диспуту. У трьох коротеньких трактатах Кулябка зумів подати своє трактування мети людських вчинків, охарактеризувати самі вчинки й пристрасті, їх принципи, а також моральні чесноти, щоправда, обійшов увагою розсудливість.

Михайло Козачинський, який став майже професіоналом, – він викладав філософію протягом шести років (три курси), що рідко кому вдавалося, – не наслідує своїх попередників. Його досить великий розділ етики включає ще й цивільну політику, де порушуються питання релігійної толерантності, справедливих і несправедливих воєн, звучить осуд громадянської війни тощо. Хоча автором моральної філософії цей професор вважає Бога, все ж стверджує, що «ніхто краще від Арістотеля не уклав і не показав звичаїв.., тому що він прописав найкорисніші правила для досягнення останньої мети»⁵. Курс моральної філософії Козачинського містить два основні розділи: 1) «Переваги етики і остання мета людини»; 2) «Моральні чесноти взагалі». Він детально обґрунтовує необхідність етики й користь від її вивчення, пояснює причини вчинків людини та їх мету, характеризує поняття щастя у різних аспектах, наводить думки різних філософів (стоїків, Арістотеля, Томи Аквінського), а також гедоністів і політиків про щастя як досягне в земному житті. Моральні чесноти, яким присвячена друга частина його етики, охарактеризовані докладно й глибоко, розкриваються їх причини, властивості, відмінності, зв'язки й співвідношення, поділ на загальні й часткові. Усі чотири чесноти – розсудливість, справедливість, мужність і поміркованість – розглянуті у трактуванні Арістотеля, а також подано коментарі Отців Церкви й Томи Аквінського, а водночас вказано основні вади, що протистоять цим чеснотам. Автор не подає рецептів дотримання чи виховання чеснот – він надає слухачам можливість ознайомитися з різними трактуваннями, які вважає доступними й авторитетними.

Окремий диспут курсу етики знайомить із пристрастями, що породжуються бажанням добра чи зла. Козачинський був серед перших професорів, які приділили велику увагу поясненню пристрастей – хвилювань душі. Тут знаходимо визначення любові та її різновидів, як от: природна, чуттєва, пристрасна, інтелектуальна, дружня тощо, а також причин і наслідків цього афекту згідно з вченнями Томи, Платона, Отців Церкви, Біблії тощо. Цікаво, що ліки від пристрасної любові автор вбачає у словах Овідія: «Якщо прагнеш спокою, уникай стріли Купідона»⁶. За подібною схемою розглядаються туга, радість, насолода, а також ненависть, безтурботність, страждання, надія, відчай, відвага, страх і гнів.

Роздуми про ці пристрасті супроводжуються численними прикладами з життєвих ситуацій, автор довільно цитує різних авторів, здебіль-

⁵ Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Составление М. В. Кашубы. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 304–305.

⁶ Там само. – С. 408.

шого античних (Піфагора, Ювенала), силе приказками на зразок «Страх надає ногам крила». Відчутне у цих міркуваннях прагнення професора наблизити свою моральну філософію до потреб повсякденного життя, допомогти слухачам зрозуміти свої вчинки і свої хвилювання. Уже згадувалось, що Козачинський був першим професором, хто до моральної філософії включив диспути про цивільну політику, наголошуючи на моральності таких понять, як закон і право, з особливим виділенням природного права як вічного й загального закону. Окремо аналізуються феномени війни і релігії, подано думки різних авторів щодо оцінки різного виду воєн, а також щодо ролі релігії в житті суспільства. У цьому диспуті вперше в історії української суспільної думки цитуються праці головного європейського теоретика природного права Юста Ліпсія, чий ідеї сповідували, зокрема, французькі просвітники Гассенді, Монтень, Монтеск'є. Причиною популярності «Політики» Ліпсія, яку неодноразово цитує Козачинський, було те, що цей європейський мислитель фактично ототожнив мораль і закон, перетворивши їх з абстрактних академічних понять на дієві чинники формування світогляду людини свого часу.

Георгій Кониський, який викладав курс філософії двічі, прославився тим, що різко засудив «сміття Арістотелевих інтерпретаторів», вважаючи читання їхніх творів марною витратою часу. Натомість закликав учитися в новітніх європейських філософів-природодослідників, знайомити студентів з їхніми теоріями. Етику цей професор вважає дуже корисним і найнеобхіднішим розділом філософського курсу, оскільки саме етика «навчає доброї поведінки», отже, має найбільшу практичну мету. Такій меті підпорядкована структура розділу етики його філософського курсу. Книга перша аналізує основи людських вчинків, а друга – самі вчинки, поряд з якими розглядаються пристрасті й чесноти та вади. Професор аж ніяк не моралізує, не повчає, нав'язуючи прописані авторитетами моральні правила, – він скоріше спонукає слухачів до осмислення моральних понять, аналізу своїх вчинків, демонструючи різні точки зору, розмаїття тлумачень, інтерпретацій тих чи тих понять і ситуацій. До такого осмислення побуджує й форма викладу матеріалу – професор обрав живий діалог: викладається теза, потім її заперечення від імені спудея – «заперечення», на антитезу подається відповідь у формі різних варіантів, де уточнюються деталі поняття чи ситуації. Така форма викладу передбачає спілкування із зацікавленими шукачами відповіді на поставлене у тезі питання. Можлива відповідь подається в досить широкому діапазоні – від античних авторів (поетів, філософів), Біблії, Отців Церкви до мислителів Нового часу та сучасних професорів і авторитетів, зокрема польських.

У записі філософського курсу, прочитаного Георгієм Кониським у 1749–1751 рр., перед розділом етики в тезовому вигляді подано «Твердження з етики» Йоана Биковського, а виділені 11 тез розкрито

у процесі самого викладу⁷. Очевидно, студент, якому належав цей запис, прагнув особливо виділити ті твердження, що приховані в текстах авторитетів (чи то Біблії, чи Арістотеля), протиставляючи їх «ересі» супротивників, а також акцентував увагу на вмінні визнавати багатоманітність розумінь істини, здатність «почути» інше її трактування. Георгій Кониський своїм способом викладання філософії взагалі, а розділу етики зокрема, продемонстрував, що Києво-Могилянська академія в першій половині XVIII ст. формувала здатність самостійно мислити, виховувала інтелектуала, озброєного фундаментальним знанням. Цей інтелектуал не стільки проголошує істину, навчає, скільки навчається в процесі викладання. Відомо, що Кониський, прочитавши у 1747–1748 рр. курс перипатетичної філософії за вченням Арістотеля, наступні два роки відмовився від нього й уклав новий курс під назвою «Загальна філософія». Етику він викладав відразу після логіки, а не наприкінці курсу, як це традиційно робилося, адже цей розділ був своєрідним «факультативом». Кониський надав розділу моральної філософії обов'язкового характеру, продемонстрував його життєву необхідність і велику актуальність. Більше того, він задекларував дух ініціативи й критицизму як основу формування особистості доби Просвітництва.

Розділи етики тих професорів, які наважилися включити їх у свої курси філософії, відзначаються усвідомленням самостійності, активним прагненням до толерантного спілкування, взаємодії з іншими вченнями, справжньою свободою. Від започаткованого Теофаном Прокоповичем до заключного розділу Георгія Кониського маємо приклад творчих пошуків, ініціативи, свободи мислення, що розгортається на тлі певного професіоналізму й інституціональності. Запозичене під час навчання й активної праці над книгою знання професори використовували для розвитку та поглиблення власної оригінальності, що яскраво демонструють розділи моральної філософії.

Maria Kashuba

ETHICS AS AN ACADEMIC SUBJECT IN KYIV-MOHYLA ACADEMY

Ethics courses of Kyiv-Mohyla Academy professors are considered in the article. Their academic nature indicates adherence to moral doctrine of Aristotel and special approach to their teaching by each professor.

⁷ Кониський Георгій. Філософські твори: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 383–384.